

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний університет «Запорізька політехніка»

МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ

для практичних занять
з дисципліни

**«СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ПАМ'ЯТКО ОХОРОННОЇ
ДІЯЛЬНОСТІ»**

для магістрів
денної та заочної форми навчання
спеціальності
191 «Архітектура та містобудування»

Методичні вказівки для практичних занять з дисципліни «Сучасні тенденції пам'ятко-охоронної діяльності» для магістрів денної та заочної форми навчання спеціальності 191 «Архітектура та містобудування» / уклад.: О.В. Рибчинський.– Запорыжжя: Національний університет «Запорізька політехніка»; 2019 - 25 с.

Укладач: Рибчинський О.В.

Рецензент: доц., канд. арх. Мигаль С.П.

Затверджено
на засіданні кафедри «Дизайн»
протокол № 1 від 20.08.2019 р.

Рекомендовано до видання
НМК факультету будівництва,
архітектури та дизайну
протокол № 1 від 5.09.2019 р.

ВСТУП

Мета для практичних занять студентів по вивченню курсу «Сучасні тенденції пам'ятко-охоронної діяльності» - поновлення, поширення та удосконалення загальнотеоретичних положень курсу «Сучасні тенденції пам'ятко-охоронної діяльності», викладених попередньо на кваліфікаційному рівні «магістр», їхнє доповнення професійно орієнтованими знаннями в галузі майбутньої професійної діяльності:

- активізація творчих здібностей студента і розвиток навичок роботи з технічною літературою, насамперед під час виконання індивідуальних семестрових завдань;
- ознайомлення з нормативною літературою по сучасних тенденціях пам'ятко-охоронної діяльності.
- придбання досвіду практичних занять з питань сучасних тенденцій пам'ятко-охоронної діяльності.

У відповідності з вимогами освітньо - кваліфікаційного рівня «магістр»,

магістр-архітектор після вивчення дисципліни повинен **уміти**:

- складати різну облікову документацію щодо історико-культурних пам'яток, виконувати фіксацію, атрибутацію та експертування нововиявлених пам'яток та проводити моніторинг стану збереження зареєстрованих, та ін.;
- розробляти науково-дослідну проектну документацію на різні об'єкти містобудування та архітектури: історико-архітектурний опорний план, схеми архітектурно-містобудівного розвитку території, зони охорони пам'ятки культурної спадщини, історичний ареал населеного місця, охоронювані археологічні території, тощо.

Дані методичні вказівки містять порядок виконання самостійних практичних завдань і необхідні теоретичні відомості для їх виконання.

Предметом вивчення навчальної дисципліни є методи та способи вирішення проблем пов'язаних з пам'ятко-охоронною діяльністю, питання пов'язані з аналізом, експертизою, фіксацією, паспортизацією унікальних архітектурних ансамблів, комплексів та їхніх мистецьких елементів..

Тема 1. «Облікова документація, в тому числі облікові картки та паспорти, складені на пам'ятки культурної спадщини»

Практичне заняття відбувається у навчальній аудиторії. Студенти аналізують облікову документацію. На початку заняття викладач пояснює студентам специфіку роботи з обліковою документацією. Обговорюються такі особливості, як історичні дані про об'єкт і відомості про його сучасний стан, оцінка антропологічної, археологічної, естетичної, етнографічної, історичної, мистецької, наукової чи художньої цінності об'єкта. Студенти виконують комплексне завдання у вигляді трьох креслень на форматі А-3, на яких зображують поповерхові плани, фасади, розрізи або деталі пам'ятки архітектури. Обов'язково подають загальні габаритні розміри. Техніка виконання: туш, чорна ручка, олівець, маркер (рис. 1).

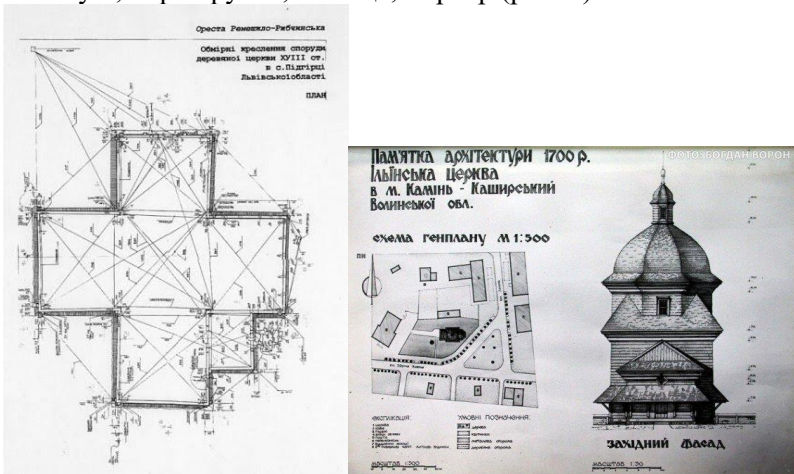

Рисунок 1.1 – Приклад виконання графічного завдання за темою 1

Тема 2 Облікова документація на щойно виявлені об'єкти

На практичному занятті вивчаються особливості об'єктів архітектурної та містобудівної спадщини (будівель, споруд і комплексів), що не мають статусу пам'яток архітектури, але підлягають збереженню як нововиявлені пам'ятки історичного середовища. Аналізуються «автентичність» - властивість об'єкта архітектурної спадщини, що характеризується збереженістю його

історичної матеріально-технічної структури і форми та первісного архітектурного задуму разом з цінними історичними нашаруваннями і дозволяє розглядати об'єкт як документ історії та твір архітектури.

Специфіка виявлення нових пам'яток залежить від:

- наявність сукупності успадкованих від попередніх епох об'єктів архітектурно-містобудівної діяльності, які повністю або частково збереглися в автентичному стані та репрезентують культурний, мистецький і технічний розвиток людської цивілізації та є складовою нерухомої культурної спадщини;

- комплексу природно-антропогенного ландшафту, який сформувався в результаті взаємодії природи та архітектурно-містобудівної діяльності людини і становить історико-культурну цінність.

Об'єкти архітектури - окремі будівлі, архітектурні споруди, що повністю або частково збереглися в автентичному стані і характеризуються відзнаками певної культури, епохи, певних стилів, традицій, будівельних технологій або є творами відомих авторів.

Об'єкти містобудування - історично сформовані центри населених місць, вулиці, квартали, площі, комплекси (ансамблі) із збереженою планувальною і просторовою структурою та історичною забудовою, у тому числі поєднаною з ландшафтом, залишки давнього розпланування та забудови, що є носіями певних містобудівних ідей.

Облікова документація на щойно виявлені об'єкти культурної спадщини включає облікову картку, коротку історичну довідку, акт технічного стану та матеріали фотофіксації сучасного стану.

Облікова документація, що передбачає виконання роботи з метою виявлення, дослідження, фіксації об'єкта культурної спадщини, визначення його антропологічної, археологічної, естетичної, етнографічної, історичної, мистецької, наукової чи художньої цінності, складається спеціально уповноваженими органами охорони культурної спадщини, до яких належать орган виконавчої влади Автономної Республіки Крим, обласні, Київська та Севастопольська міські, районні держадміністрації, виконавчі органи сільських, селищних, міських рад.

Облікова картка нововиявленої пам'ятки заповнюється на встановленій формі. До неї додаються креслення виявленого об'єкта (рис. 1.1-2.3)

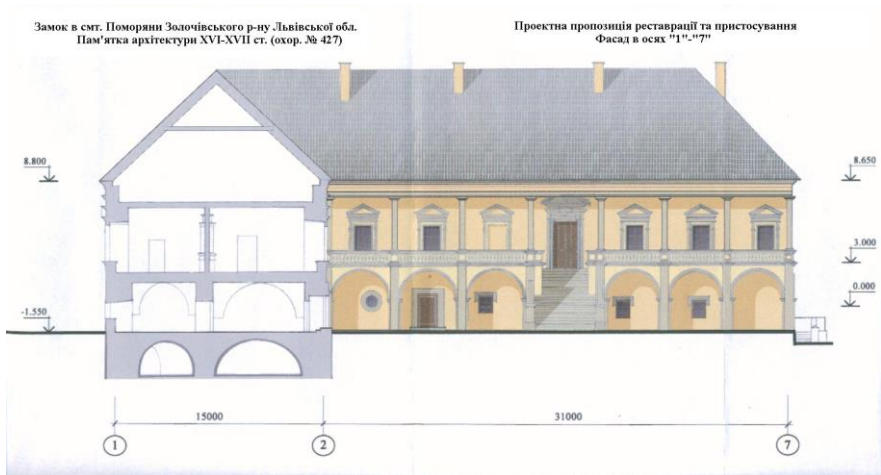

Рисунок 2.1 – Фасад замку в Поморянах

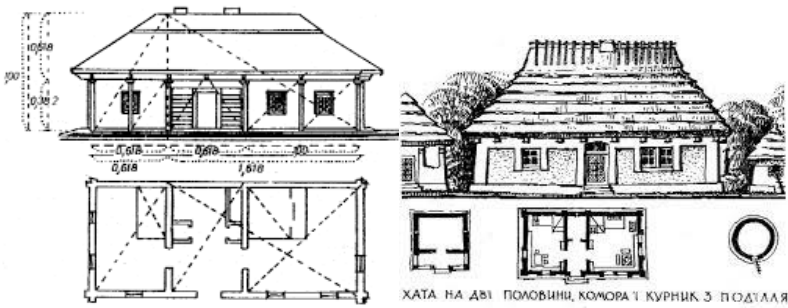

Рисунок 2.2 – Рисунки фасадів та планів нововиявлених пам'яток

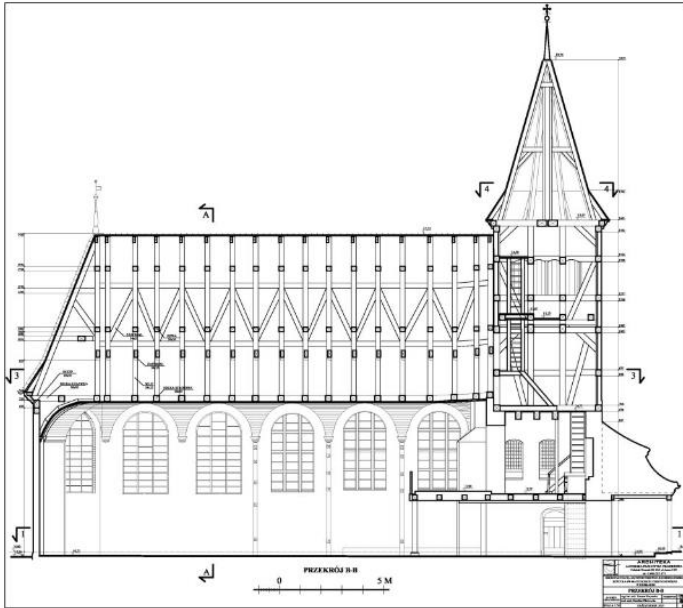

Рисунок 2.3 – Перетин храму із показом конструктивних рішень

Графічне завдання виконується на форматі А-3. Студенти зображують план території на якій розташовано об'єкт, його поверховий план та наводять експлікацію основних приміщень, перетин та фасади. Техніка виконання – комп'ютерна графіка чи ручна акварельна графіка .

Тема 3 Моніторинг стану збереження об'єктів культурної спадщини

На практичному занятті вивчаються особливості моніторингу стану збереження об'єктів; аналізуються його втрати; розглядаються архітектурні деталі, конструктивні рішення, стан фундаментів, стін та дахів пейзажних ландшафтних об'єктів з вітчизняної та світової практики.

Аналізуються особливості формування комплексу заходів, спрямованих на встановлення технічного стану будівельних конструкцій та інженерних мереж об'єкта з метою визначення можливості або неможливості його надійної та безпечної експлуатації.

Обстеження технічного стану будинку виконується з метою встановлення ступеня фізичного зносу, визначення можливості сприйняття несучими конструкціями додаткових навантажень і, у разі потреби, розроблення заходів щодо підсилення цих конструкцій, зміцнення ґрунтів основ і підсилення фундаментів, а також для подальшого моніторингу.

Технічне обстеження та оцінка технічного стану несучих та огорожуючих конструкцій будинків, будівель та споруд виконується сертифікованими фахівцями за допомогою високоякісних приладів. На підставі результатів технічного обстеження сертифікованими фахівцями готується офіційний документ (згідно з вимогами діючих нормативних документів)..

Графічне завдання виконується на форматі А-3. Студенти зображують план території на якій розташовано об'єкт, його поверховий план та наводять експлікацію основних приміщень, перетин та фасади, фотофіксація проблемних вузлів. Техніка виконання – комп'ютерна графіка чи ручна акварельна графіка. (рис. 3.1-3.4)

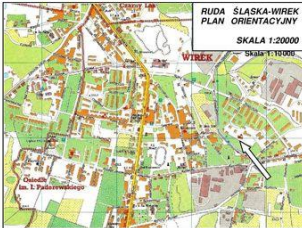
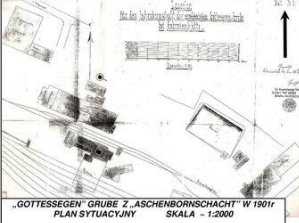
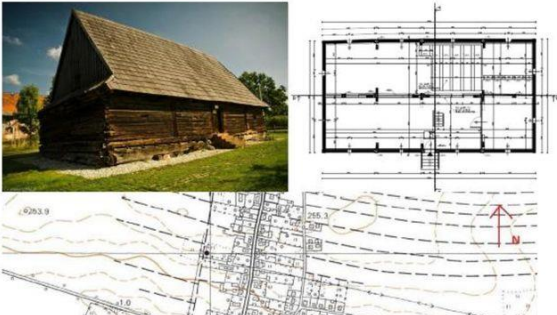
KRAJOWY OŚRODEK BADAŃ I DOKUMENTACJI ZABYTKÓW W WARSZAWIE		Nr
KARTA EWIDENCYJNA ZABYTKÓW ARCHITEKTURY I BUDOWNICTWA		
1. Obiekt ZESPÓŁ KOPALNI „GOTTESSEGEN” OB. BASZTOWA WIEŻA WYCIĄGOWA SZYBU „ANDRZEJ”	2. Czas powstania 1803r., ok.1870r., 1895–1901r., 1914r., 1915r., 1974r., 1976r., 1994r., 1995r., 2005–2006r., 2009r.	3. Miejscowość: RUDA ŚLĄSKA
11. Zdjęcia rzut, sytuacja, orientacja	 WIDOK BASZTOWEGO NADSZYBU SZYBU „ANDRZEJ” OD STRONY POŁUDNIOWO-WSCHODU	4. Adres Ruda Śląska - Wirek ul. Szybu Andrzeja nr ewidencyjny działki 1596/164 nr księgi wieczystej KW Nr 20253
 RUDA ŚLĄSKA-WIREK PLAN ORIENTACYJNY SKALA 1:20000	 „GOTTESSEGEN” GRUBE Z „ASCHENBORN-SCHACHT” W 1901r. PLAN SYTUACYJNY SKALA – 1:2000	5. Przynależność administracyjna województwo Śląskie powiat Grodzki Ruda Śląska gmina Ruda Śląska 6. Poprzednie nazwy miejscowości Antonien Hütte, Neudorf, Nowa Wieś, Ruda Śląska - Wirek 7. Przynależność administracyjna przed 01.01.1999 województwo katowickie gmina Gmina Ruda Śląska
 ZESPÓŁ SZYBU „ANDRZEJ” (z uwzględnieniem maszynowni – 1994r.) PLAN SYTUACYJNY SKALA 1:2000	 BUDYNEK NADSZYBU	8. Właściciel i jego adres Gmina Ruda Śląska Plac Jana Pawła II 6 Ruda Śląska 9. Użytkownik i jego adres Gmina Ruda Śląska Plac Jana Pawła II 6 Ruda Śląska
		10. Rejestr zabytków Nr rej. 1226/78

Рисунок 3.1 – Приклад моніторингової картки пам'ятки

2. Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego.

KARTA EWIDENCYJNA ZABYTKU NIEMUCHOME WPISANEGO DO REJESTRU ZABYTKÓW		3. Miejscowość RACHOWICE
1. Nazwa SPICHLERZ	2. Czas powstania 1. poł. XIX w.	4. Adres ul. Rachowicka 5A (wg Google Maps) nr ewidencyjny działki nr księgi wieczystej
11. Materiały graficzne		5. Przynależność administracyjna województwo śląskie powiat gliwicki gmina Solonowice
		6. Współrzędne geograficzne N: 50° 17' 35.6" E: 18° 29' 43.4"
		7. Poprzednie nazwy miejscowości Rachowicz, od 1920 r. Buchenlust.
		8. Właściciel i jego adres Agencja Nieruchomości Rolnych, Oddział Terenowy w Opolu 1 Maja 8, 46-420 Opole
		9. Użytkownik i jego adres

Fot. 5. Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego.

8

Рисунок 3.2 – Приклад моніторингової картки дерев'яної
пам'ятки архітектури

Рисунок 3.3 – Фіксація тріщин на стіні

Рисунок 3.4 – Фіксація стану огорожуваних конструкція та декору.

Тема 4 Фотофіксація та історична довідка об'єктів культурної спадщини

Фотофіксація та історична довідка об'єктів культурної спадщини складається із історичних даних про об'єкт, відомостей про його сучасний стан, функціональне використання, роль у навколишньому середовищі, територію, а також про ландшафт, твори мистецтва, результати попередньої оцінки антропологічної, археологічної, естетичної, етнографічної, історичної, мистецької, наукової чи художньої цінності, про основні археологічні, іконографічні, архівні та бібліографічні матеріали, наявність науково-проектної документації, місце її зберігання та зони охорони. До практичної роботи додаються матеріали фотофіксації, генеральний план з позначенням зон охорони, поповерхові плани, розрізи, креслення фасадів.

Якщо об'єкт культурної спадщини є комплексом (ансамблем) або визначним місцем, облікова документація на об'єкт включає облікову картку і паспорт на комплекс (ансамбль) або визначне місце в цілому, облікову картку і паспорт на кожний окремий об'єкт культурної спадщини, що входить до складу комплексу (ансамблю)

або визначного місця, генеральний план з позначенням меж комплексу (ансамблю) або визначного місця і кожного окремого об'єкта культурної спадщини, а також зон охорони, матеріали фотофіксації як окремих об'єктів культурної спадщини, так і загального вигляду всього комплексу (ансамблю) або визначного місця.

Графічне завдання виконується на форматі А-3. Студенти зображують план території на якій розташовано об'єкт, його поверховий план та наводять експлікацію основних приміщень, перетин та фасади, історичну фотофіксацію та фіксацію існуючого стану. Техніка виконання – комп'ютерна графіка чи ручна акварельна графіка. (рис. 4.1-4.3)

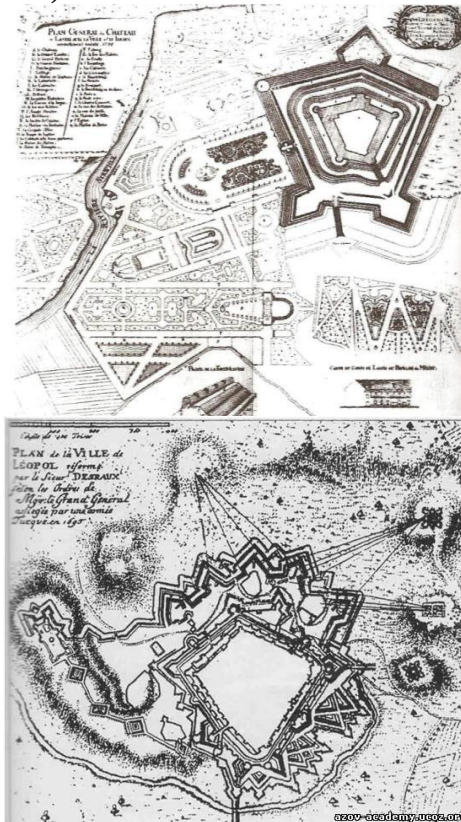
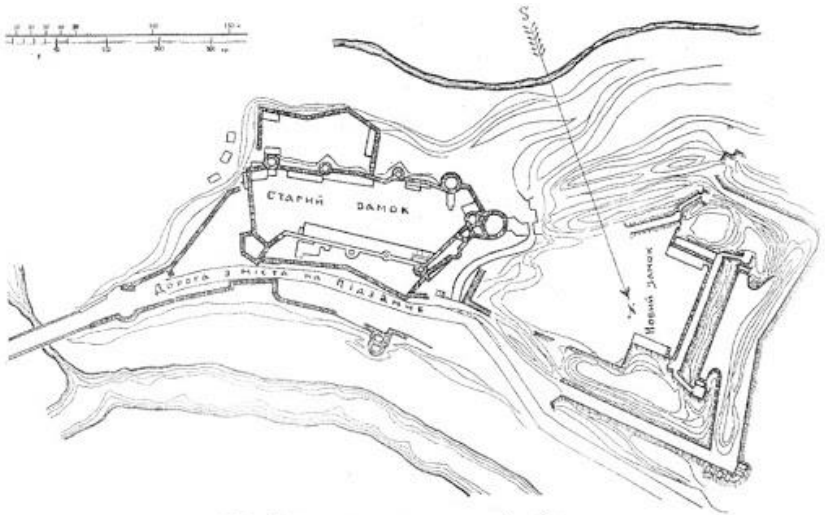

Рисунок 4.1 – Історична картографія

Рисунок 4.2 – Історична іконографія

6. План Кам'янецької фортеці за рисунками Вол. Садівського.

Рисунок 4.3 – Історична іконографія

Тема 5 Види та методика обмірів об'єктів культурної спадщини

В процесі дослідження історичної забудови архітектурні обміри є ключовим способом фіксації об'єктів. Ортогональні креслення планів, перетинів, фасадів та деталей виконують прийнятих масштабах.

Кроки - це креслення, виконані «від руки», або лінійні малюнки. Від ретельності і точності чорнових замальовок залежить якість обмірів. Кроки виконуються на щільному папері формату 30 x 40 см тільки з одного боку. Лінія повинна бути чіткою і не роздвоюватися. Максимально наближене виконання ортогональних схем планів, розрізів, фасадів цілої споруди або його частин з можливо точною передачею пропорцій і всіх особливостей зображуваного об'єкта.

Схематичні обміри – виконують для фіксації загальних розмірів і розпланування об'єкта. Такі обміри виконують на основі окомірного оцінювання і декількох основних промірів будівлі.

Архітектурно-археологічні обміри – фіксують усі особливості об'ємно-просторової структури об'єкту, а також будівельні матеріали. Технології будівництва, сліди від перебудов, технічний стан конструкцій, тощо.

Графічне завдання виконується на форматі А-3. Студенти зображують план території на якій розташовано об'єкт, його поверховий план та наводять експлікацію основних приміщень, перетин, фасади та деталі. Техніка виконання – комп'ютерна графіка чи ручна акварельна графіка. (рис. 5.1-5.3)

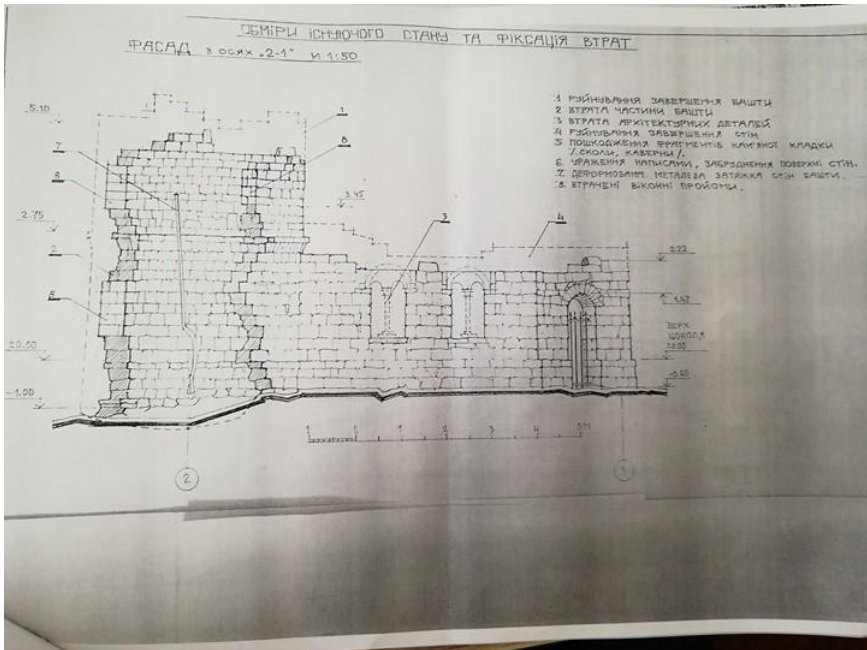

Рисунок 5.1 – Обміри баштової стіни

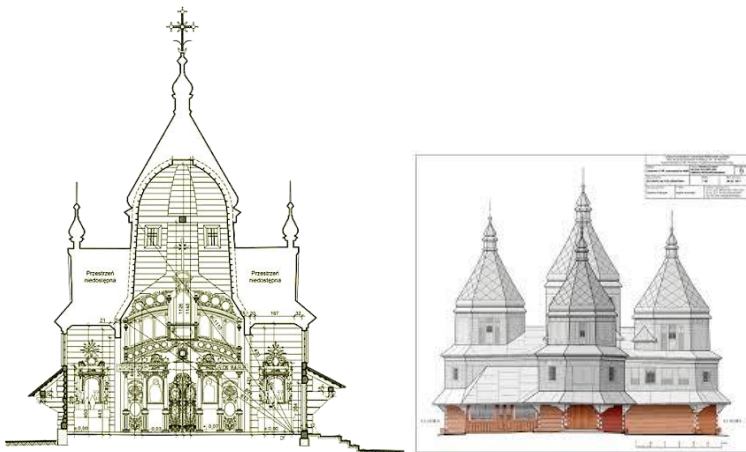

Рисунок 5.2 – Обміри церкви. Переріз

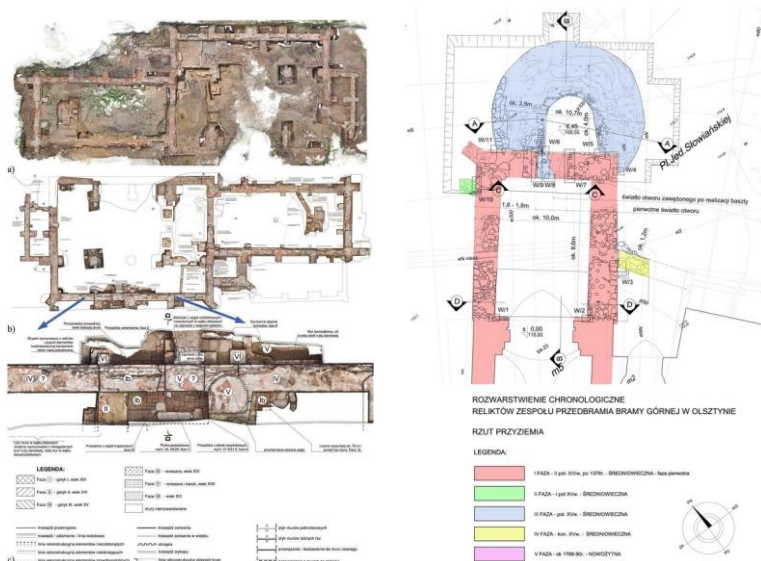

Рисунок 5.3 – Археологічних реліктів

Тема 6 Визначення меж території пам'ятки та встановлення режиму використання пам'ятки

Зони охорони пам'яток є формою захисту пам'яток засобами регулювання їх довкілля. Зони охорони пам'яток регламентують архітектурну та містобудівну діяльність у середовищі довкола пам'яток, визначають його допустимі перетворення і характер використання. Наявність зон охорони пам'яток спрямовує реконструкцію населених місць, сприяє збереженню традиційного характеру середовища пам'яток і їх органічному включенню в сучасне архітектурне середовище, максимальному використанню композиційних і пейзажно-видових якостей пам'яток.

Провідну роль у збереженні нерухомої культурної спадщини населених місць відіграють зони охорони пам'яток архітектури та містобудування з огляду на великі розміри цих зон і суттєві наслідки запроваджуваного на їх територіях режиму використання.

Зони охорони пам'ятки - це зони, що регламентують містобудівну діяльність у довкіллі пам'ятки з метою збереження історичного середовища пам'ятки, виявлення її композиційно-художньої цінності та доцільного використання.

Охоронна зона - територія, що виділяється для збереження і відтворення найближчого історичного середовища пам'ятки, головним чи суттєвим елементом якого є пам'ятка, та створення оптимальних умов її огляду. Охоронна зона також забезпечує належне функціонування пам'ятки, охорону від вібрацій, забруднень, підтоплення та інших негативних техногенних і природних впливів. В охоронній зоні нова забудова за висотою, розмірами в плані, масштабністю, архітектурними формами підпорядковується пам'яткам та їх історичному середовищу.

Графічне завдання виконується на форматі А-3. Студенти зображують план території на якій розташовано об'єкт, його поверховий план та наводять експлікацію основних приміщень, перетин, фасади та деталі. Техніка виконання – комп'ютерна графіка чи ручна акварельна графіка. (рис. 6.1-6.4)

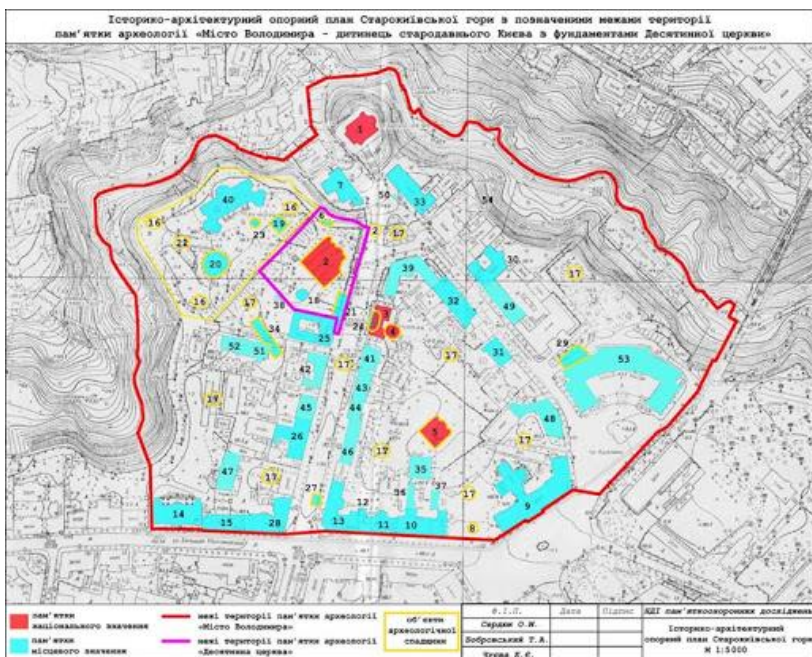

Рисунок 6.1 – Межі території пам'ятки археології

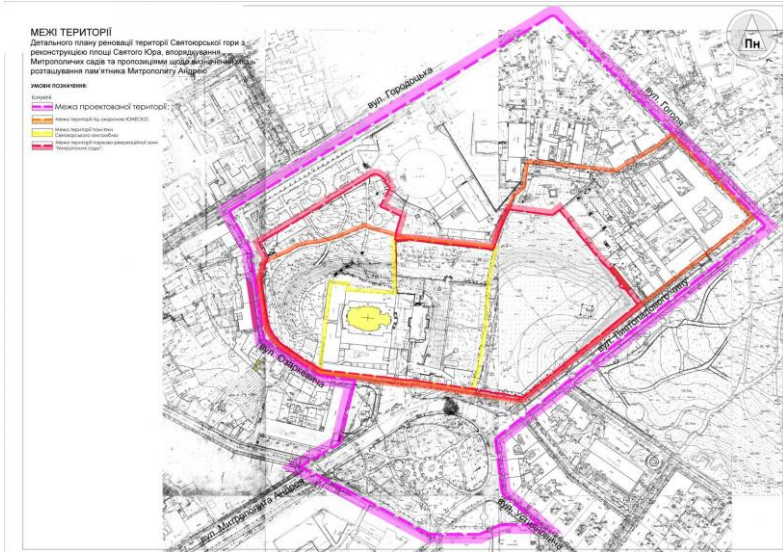

Рисунок 6.2 – Межа території архітектурного ансамблю

Рисунок 6.3 – Межа буферної зони об'єкту Всесвітньої спадщини UNESCO

Рисунок 6.4 – Межа пам'ятки архітектури

Тема 7. Історико-культурний заповідник та історико-культурна заповідна територія. Опрацювання облікової картки

Історико-культурні заповідники – спеціальні законодавчо визначені території, що охоплюють ансамблі й комплекси пам'яток історії та культури, мають виняткову історичну, наукову й культурну цінність та перебувають під охороною держави. Режим утримання заповідників передбачає повну (музеї-заповідники) або частк. (заповідні тер.) заборону вироб. діяльності на цих тер. і вилучення їх із с.-г. землекористування. Розрізняють істор.-архит., архит.-істор., істор.-мемор., істор.-археол. та істор.-етногр. І.-к. з. Кожен заповідник створюється й діє на підставі окремо затвердженого положення. Перші І.-к. з. в УСРР організовано у 1920-х рр. Постановами РНК УСРР заповідниками оголошено тер. давньогрец. колонії Ольвія (побл. с. Парутине, нині Очаків. р-ну Микол. обл., 1924), Чернечої гори в м. Канів (нині Черкас. обл.) – могила Т. Шевченка (1925), Києво-Печер. лаври (1926), монастиря «Босих кармелітів» у м. Бердичів (нині Житомир. обл.), замку-фортеці в м. Кам'янець-Подільський (обидва – 1928), замку князів Острозьких у м. Старокостянтинів (обидва – Хмельн. обл.), дитинець у Чернігові, тер. Черніг. Свято-Троїц. Іллін. монастиря та Черніг. Єлец. Свято-Успен. монастиря (усі – 1929), а також Новгород-Сівер. Спасо-Преображен.

монастиря (Черніг. обл.) та Кирилів. церкви в Києві. Загалом наприкінці 1920-х рр. в УСРР діяло 9 держ. І.-к. з. Тоді ж започатковано створення заповідників місц. значення, зокрема згідно з відповід. рішеннями місц. органів влади засн. істор.-археол. заповідники на Запорозжжі («Кам'янецькі кучугури», 1928) й у с. Верхній Салтів (нині Вовчан. р-ну Харків. обл., 1929), садиба-парк «Качанівка» (нині с-ще Ічнян. р-ну Черніг. обл., 1928) та ін. Упродовж 1930-х рр. через масові репресії серед пам'яткоохоронців і розвал системи охорони культур. спадщини багато заповід. тер. втратили свій статус. Після 2-ї світ. війни частину заповідників, що зазнали найбільших руйнувань, не поновлено у заповід. статусі. Натомість організовано нові – «Київський акрополь» із залишками Десятин. церкви, музей-заповідник «Поле битви за Київ» (обидва – 1945), «Поле Полтавської битви» (побл. Полтави, 1949), музей-заповідник І. Тобілевича «Хутір “Надія”» (побл. Кіровограда, 1956). У 1965 оголошено про створення І.-к. з. на о-ві Хортиця в Запоріжжі, однак через розв'язану ідеол. кампанію боротьби з т. зв. укр. бурж. націоналізмом усі відповідні заходи зупинено. У серед. 1970 – 1980-і рр. процес створення І.-к. з. почали розглядати як ефектив. засіб збереження не лише окремих пам'яток, а й ціліс. істор.-культур. комплексів. Статус заповідників поширено на вулиці, квартали, р-ни, істор. центри міст, істор. ландшафти. Були проголошені І.-к. з. істор. тер. і забудови у Львові (1975), Кам'янці-Подільському (1977), Севастополі (1978), м. Острог (Рівнен. обл., 1981), Луцьку (1985), м. Путивль (Сум. обл., 1986), Києві («Стародавній Київ»), м. Керч (нині АР Крим, 1987), м. Чигирин (Черкас. обл., 1989) та ін. З проголошенням держ. незалежності України процес створення І.-к. з. активізувався. У 1-й пол. 1990-х рр. започатковано або реорганізовано з наданням вищого статусу 32 держ. заповідники. Серед них – І.-к. з. «Батьківщина Тараса Шевченка» (с. Моринці Звенигород. р-ну Черкас. обл.), «Поле Берестецької битви» (с. Пляшева Радивилів. р-ну Рівнен. обл.), «Гетьманська столиця» (смт Батурин Бахмац. р-ну Черніг. обл.), «Трахтемирів» (с. Трахтемирів Канів. р-ну Черкас. обл.), а також істор.-архит. та археол. комплекси в містах Алупка, Бахчисарай (обидва – АР Крим), Вишгород (Київ. обл.), Галич (Івано-Фр. обл.), Глухів (Сум. обл.), Дубно (Рівнен. обл.), Жовква, Золочів (обидва – Львів. обл.), Збараж (Терноп. обл.), Кам'янець-Подільський, Новгород-Сіверський, с. Верхній Салтів тощо. В Указі Президента

України від 11 жовтня 1994 «Про національні заклади культури» визначено статус та порядок утворення нац. І.-к. з. Першими нац. заповідниками стали: «Переяслав» Національний історико-етнографічний заповідник, «Херсонес Таврійський» Національний заповідник, «Софія Київська» Національний заповідник, Києво-Печерський історико-культурний заповідник Національний, «Чернігів стародавній» Національний архітектурно-історичний заповідник, «Давній Галич» Національний історико-культурний заповідник, «Чигирин» Національний історико-культурний заповідник, «Хортиця» Національний заповідник.

Історико-культурною заповідною територією оголошується історично сформована територія, в межах якої збереглася значна кількість об'єктів культурної спадщини. Оголошення території історико-культурною заповідною територією здійснюється без вилучення пам'яток, їх комплексів (ансамблів), земельних ділянок, розташованих у межах такої території, у їх власників або користувачів. Залежно від домінуючого виду об'єктів культурної спадщини історико-культурні заповідники чи історико-культурні заповідні території можуть бути історико-архітектурними, архітектурно-історичними, історико-меморіальними, історико-археологічними, історико-етнографічними.

У межах історико-культурного заповідника та історико-культурної заповідної території забороняється діяльність, що негативно впливає або може негативно вплинути на стан збереження об'єктів культурної спадщини, режим їх охорони та використання. Містобудівні, архітектурні та ландшафтні перетворення, будівельні, меліоративні, шляхові, земляні роботи, проведення масових і видовищних заходів здійснюються: у межах історико-культурного заповідника - за погодженням з органом, до сфери управління якого належить історико-культурний заповідник; у межах історико-культурної заповідної території - за погодженням з центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини, на підставі висновку органу, що забезпечує дотримання режиму історико-культурної заповідної території.

Графічне завдання виконується на форматі А-3. Студенти зображують план території на якій розташовано об'єкт, його поверховий план та наводять експлікацію основних приміщень,

перетин, фасади та деталі. Техніка виконання – комп'ютерна графіка чи ручна акварельна графіка. (рис. 7.1-7.4)

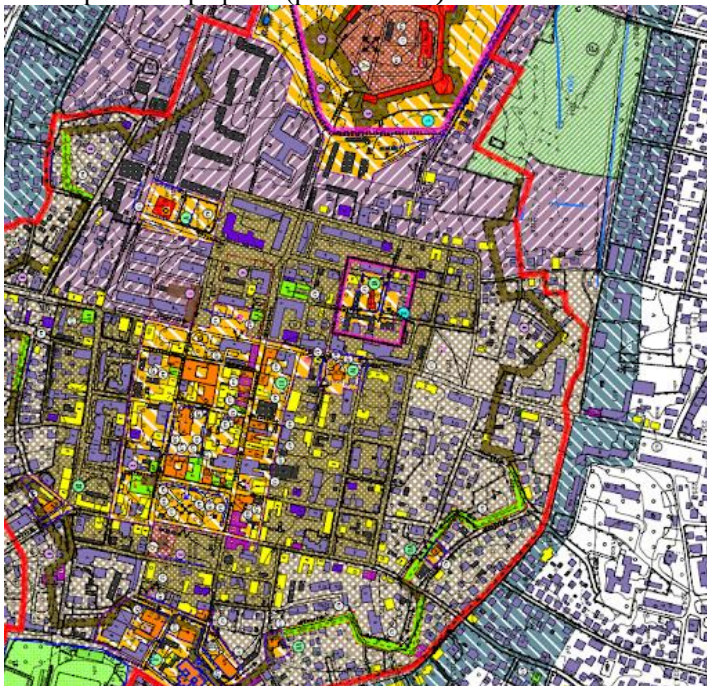

Рисунок 7.1 – Історико-культурна заповідна територія м. Броди

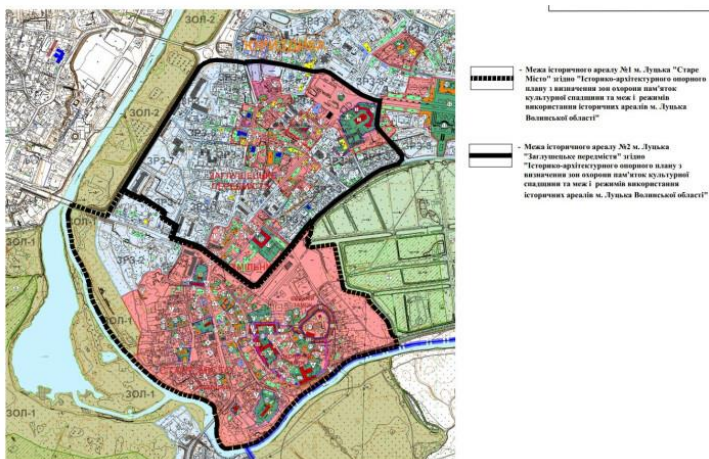

Рисунок 7.2 – Історико-культурний заповідник м. Луцьк

ЛІТЕРАТУРА

1. Dvořák M. Katechismus der Denkmalfpflege. – Wien, 1918. – S.9.
2. Latour S. Problematyka konserwatorska zespołu staromiejskiego w Trebiatowie. // Ochrona zabytków. – Warszawa, 1975. – №3-4. – S.180-198.
3. Витрувий П.М. Об архитєктуры: Десять книг: Пер. с лат. / Ред. и введ. А.В. Мишулина. –Л.: Огиз. – 1936. –343с.
4. Палладио А. Четыре книги об архитєктуры. / Пер. с итал. – М.: Стройиздат, 1989. –350с.
5. Пруцын О. Реставрация и реконструкция архитектурного наследия. Теоретические и методические основы реставраций исторического и архитектурного наследия: Учебное пособие.- Москва.: Академия реставраций, 1996.- 91с.
6. Консервація і реставрація пам'яток архітектури. Методичний посібник. Київ-Львів, 1996.
7. Порадник майстра-будівельника. Київ, 1975.
8. Вечерский В.В. Историко-архитектурные предпроектные исследования городов Украины.- М., 1990.
9. Законодавство про пам'ятники історії та культури : збірник нормативних актів.- К.,1970.
10. Інструкція до складання історико-архітектурних опорних планів населених місць України.- К., 1992.
12. Методические рекомендации по исследованию историко-архитектурного наследия в городах Украинской ССР.- К., 1982.
13. Правові акти з охорони культурної спадщини : додаток до щорічника “Архітектурна спадщина України”.- К., 1995.
14. Прибега Л.В. Збережімо історичні села // Пам'ятки України : історія та культура.- 1995.- № 1.- С. 70 – 72.
15. Боплан Г.-Л. Опис України / Г.-Л. Боплан. - К., 1991.
16. Генинг В.Ф. Очерки теории социоархеологии / В. Ф. Генинг. – К., 1992.
17. Голобуцький В. О. Запорозьке козацтво / В. О. Голобуцький. - К., 1992.
18. Горбаненко С.А. Сільське господарство жителів Битицького городища // Архієологія, 2012, №1, с. 98-114.

19. Грушевський М. Історія України – Русі / М. Грушевський. - Т.7. - К., Львів, - 1909.
20. Даниленко В. Н. Неолит України / В. Н. Даниленко. – К., 1969.
21. Даниленко В. Н. Энеолит України / В. Н. Даниленко. – К., 1974.
22. Даниленко В. Н. Мифологія первобытного общества / В. Н. Даниленко. – Фастов., 1997.
23. Давня історія України. – К., 1997. – Т.1.
24. Лаврів П. Історія Південної України / П. Лаврів. - Львів, 1992.
25. Єфименко О. Я. Історія українського народу / О. Я. Єфименко. - К., 1990.
26. Кавказ и Средняя Азия в древности и Средневековье. – М., 1981.
27. Клейн Л.С. Археологическая типология / Л. С. Клейн. – СПб, 1991.
28. Крип'якевич І. Запорозьке військо / І. Крип'якевич / / Історія українського війська. - Львів, 1992.
29. Лордкипанидзе О. В. Историческое наследие древней Грузии / О. В. Лордкипанидзе. – Тбилиси., 1989.
30. Массон В. М. Эпоха первых великих степных обществ / В. М. Массон // Археологические вести.- №5.- 1998.
31. Михайлов Б. Д. Петроглифы Каменной Могины / Б. Д. Михайлов.- М., 1999.
32. Павленко Ю. В. Соціокультурний розвиток людства / Ю. В. Павленко.- К., 1996.
33. Пустовалов С. Ж. Соціальний лад катакомбного суспільства. – Київ, Шлях. 2005. – 412 с.
34. Свешніков І. К. Битва під Берестечком / І. К. Свешніков. - Львів, 1993.
35. Столяр А. Д. Происхождение искусства / А. Д. Столяр. – Л., 1985.
36. Субтельний О. Україна. Історія / О. Субтельний. - К., 1992.
37. Чмихов М. О. Кургани як явище культури / М. О. Чмихов. - К., 1994.
38. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: каталог-справочник. – В 4-х Т. – К., 1983–1986.

39. Пашкин Е.М. Диагностика деформации памятников архитектуры / Пашкин Е.М., Безсонов Г. Б. – М., 1984, –314 с.
40. Памятниковедение: теория, методология, практика. – М., 1986.
41. Прибега Л. В. Кам'яне зодчество України: охорона та реставрація / Прибега Л. В. – К., 1993, – 280 с.
42. Прибега Л. В. Народное зодчество Украины: охрана и реставрация / Прибега Л. В. – К., 1987, – 370 с.
43. Проблеми регенерації історичної забудови заповідних територій населених пунктів України: Зб. ст. – Кам'янець-Подільський, 1994.